

Zeň sovětské sociologie

V SSSR (na rozdíl od některých jiných socialistických zemí v Evropě) nelze hovořit o nějakém období přerušení sociologických výzkumů. Ve skutečnosti se v zemi nikdy v minulosti v nějakém širším měřítku tímto způsobem ani pracovat nezačalo, natož aby se utvořila tradice, která by pak mohla být přerušena. Předrevoluční období v Rusku zachytilo pouze éru „velkých“ sociologických systémů, ke kterým přirozeně po revoluci marxisté zaujali ostře kritické stanovisko. Přechod západní sociologie k převážně empirickému zaměření nebyl zde po dlouhou dobu vůbec registrován a později byl pojmán s aprioristickým a paušálním odsuzováním pouze z aspektu svého pozitivistického teoreticky metodologického založení. Vlastní, marxistická tradice empirických výzkumů, k níž se vytvořily pouze první náběhy ve dvacátých letech, se v souvislosti nejprve s hegelizujícími tendencemi a později s převládajícími dogmaticky zplošťujícími přístupy pracovníků na úseku historického materialismu nerozvinula. Výzkumy demografické, etnografické nebo jednotlivá monografická líčení i s analýzami (Makarenko) nemohly jistě takovou tradici nahradit.

Proto je nutno přechod celé řady převážně mladých pracovníků z oboru historického materialismu (k nimž se připojují i psychologové, ekonomové a představitelé dalších speciálních disciplín) k empirickým sociologickým výzkumům z perspektivního hlediska posuzovat jako kladení základních kamenů ke zcela nové tradici metodicko-vědního zaměření. Tento přechod byl podnícen na jedné straně stále naléhavějšími potřebami společenské praxe a na druhé straně vzrůstající gnoseologickou nespokojeností mladší generace dosavadními málo plodnými způsoby práce v historickém materialismu. Řada starších pracovníků přitom pozitivně přispívá.

Zrod nové tradice probíhá zatím po dobu přibližně 7–8 let. Jakákoliv pravdivá historická analýza bude muset vzít v úvahu celou řadu znevýhodňujících okolností: nemožnost navazování na domácí tradice, skutečnost, že mladí badatelé neprošli na vysokých školách příslušnou metodickou přípravou a spíše naopak byli před ní zrazováni, stále přežívající dogmatické prvky u nemalé části ideologicko-teoretických pracovníků atd. Do-

savadní některé výsledky však naznačují, že sotva bude nutno se k tomu uchýlovat jako k okolnostem polehčujícím.

Určitou zeň těchto výsledků představuje dvousvazkový sborník *Sociologie v SSSR*², jehož obsah je neadekvátnějším kritériem při analýze dosavadního stavu sovětské sociologie vůbec a empirických výzkumů sovětských sociologů zvláště. Sborník obsahuje 44 článků různých autorů, nepočítaje v to předmluvu, 7 úvodů k jednotlivým oddílům, závěr a krátký slovník sociologických termínů. Jména autorů předmluvy, úvodů i slovníku nejsou uvedena.

Předmluva upozorňuje na to, že v oblasti konkrétních sociálních výzkumů byly v SSSR zatím učiněny pouze první kroky, že však již nyní je zřejmý jejich velký význam pro tvořivé zpracovávání teoretických a praktických problémů komunistické výstavby. Tato okolnost si vynucuje zamyšlení nad předmětem sociologie. Osipov ji definuje jako „vědu o zákonitostech utváření, vývoje a střídání společensko-ekonomických formací, přičemž jako formy projevu těchto zákonitostí vystupují rozličné konkrétní sociální (materiální i duchovní) jevy, procesy, faktory“ (I, 42). Tato definice a stejně tak další výklad o společenské struktuře jako předmětu sociologie neobsahují zásadně nic nepřijatelného. Kategorie „formace“ a „struktura“ náleží k základnímu pojmoslovnímu vybavení marxistické sociologie. Tak či jinak se však jimi obírá většina společenských věd. Proto citovaná definice nemůže být východiskem k vydělení předmětu sociologie ze souborného předmětu společenskovědního studia.

Teoretické články sborníku — výslovně Konstantinov (I, 97), i závěr (II, 479), — zcela předpokládají, že marxistickou sociologií je historický materialismus. Avšak v souvislosti s tím navozuje ve sborníku sporné problémy otázka vnitřní vědoslovné diferenciaci sociologie. Identifikace sociologie v jejím celku s historickým materialismem vyvolává totiž základní nejasnost: cožpak může historický materialismus jakožto součást marxistické filosofie zahrnovat také detailní výzkumy, které se zabývají např. využíváním volného času, vztahy mezi členy rodiny atd? V situaci, kdy jsou tyto výzkumy legitimizovány, není jiné možnosti než odlišit obecnou sociologii, tak či jinak se prolínající s filosofickou problematikou, od speciálních

¹ Hlavní faktické a jmenovité údaje o této evoluci sovětské sociologie viz v autorově informaci *Sociologie v SSSR v Přehledu 1965*, č. 2, str. 130–132.

² *Sociologija v SSSR*, Mysl, Moskva 1965, sv. I., str. 536, sv. II., str. 504; hlavní redaktor G. V. Osipov.

sociologických disciplín, které samozřejmě nepracují na této rovině obecnosti. Ve sborníku je v přístupu k tomuto problému skrytý spor. Explicitně, zejména ve statích o obecných otázkách sociologie, se speciální sociologické disciplíny nepřipouštějí, v jejich zpracovávání je viděn pouze buržoazní třídní příznak západní sociologie. Úvod k závěrečnému oddílu vyslovuje obavu, že takové „konkrétní sociologie“ by mohly substituuovat obecnou sociologii (II, 335, poznámka). Je to obava neodůvodněná. Právě směřování obecných a speciálně sociologických problémů by mohlo být takové substituci příznivější než jejich — samozřejmě relativní — rozčlenění.

V mnoha místech se však existence speciálně sociologických disciplín implikuje, jednotlivé statí jsou fakticky věnovány sociologii práce, volného času, inteligence atd. Dokonce se letmo hovoří o sociologii rodiny (II, 484), sociologii práce (II, 117), nebo alespoň o oblastech sociologie, zabývajících se problémy města či venkova (II, 265). Tyto případy bezděčného připouštění speciálních sociologických disciplín jsou komplexnímu pojetí společenských vztahů, jež je směrodatné pro celkový ráz sborníku, daleko adekvátnější než explicitní výroky opačné.

Významnou předností materiálů sborníku je právě cílevědomá snaha o zachycení komplexního rázu sociálních vztahů, které umožňuje studovat společnost v mnohotvárnosti jejích specifických stránek. Velmi dobrý je po této stránce trojčlenný koncept momentů, které podle jedné z úvodních statí určují sociální změny: 1. Objektivní podmínky především ekonomické, vedle nichž velkou úlohu hrají nadstavba, společenské ideje, názory a tradice. 2. Zvláštní životní podmínky utvářející vědomí každé jednatelky osoby. 3. Aktivita osobnosti utvářející se v sociální situaci (I, 15—16). Komplexní přístup je aplikován i na sociálně psychologickou problematiku. Např. Selivanov zdůrazňuje potřebu zvláštní soustavy pojmů, která by odrážela celostní chování osobnosti a nebyla redukovatelná na sumu pojmů, označujících jednotlivé zvláštní psychologické procesy (I, 467).

Velmi sympatickým rysem sborníku je snaha o organickou jednotu sociologie a historie, o studium společenských vztahů především v jejich dynamice. Teoreticky to naznačuje již úvodní stať Fedosjejeva a Francova o vztahu sociologie a historie, která ovšem na druhé straně nevyznačuje jasně specifické rozdíly v základním zaměření obou vědních oborů. Mšvenieradze a Osipov přikládají analýze historické situace velký metodologický význam při sociologických výzkumech a vyznačují etapy této analýzy. Všechny metodologické statí si všímají problémů vědeckého zachycení sociální dynamiky.

Všemi statěmi sborníku intenzivně proniká též ohled na praxi socialistické společnosti. Osipov vidí ve vypracování vědeckých základů plánování sociálních změn jeden z charakteristických rysů marxistické sociologie (I, 48). Olšanskij zdůrazňuje, že při hospodářsko-organizační a ideologické práci je

třeba respektovat specifikum skupinového vědomí, jehož zákonitosti jsou zjišťovány pomocí sociologických výzkumů.

Ze sedmi oddílů sborníku jsou nejrozsáhlejší dva: oddíl o metodologii a metodice sociálních výzkumů a oddíl o sociálních problémech práce a volného času. Oba také obsahují nejčetnější články.

První z uvedených oddílů svědčí o tom, že sovětská sociologové používají nejrozumnějších heuristicko-metodických postupů (včetně studia institucionálních a osobních dokumentů, zúčastněného pozorování, často zdůrazňovaných experimentů atd.). Současně se snaží teoretickou analýzou stanovit a ověřovat jejich gnoseologickou hodnotu. Největší důraz je kladen na metody teoretické analýzy shromážděného materiálu a na vypracování teoretické hypotézy, která podle úvodu k oddílu nemusí vždy předcházet terénnímu výzkumu, nýbrž může následovat na základě některých výsledků jeho prvních etap (I, 106—107). Andrejevová a Nikitin přistupují k vytváření modelu expikace faktu, tj. stanovení adekvátního místa nového faktu v celkovém teoretickém systému (I, 134 an.). Přihlížejí zejména k mnohofaktorialitě a statistické povaze zobecněných sociologických faktů. Uznávají nutnost funkcionální expikace sociálních vztahů a institucí, kritizují její absolutizaci, jak se projevuje v Malinovského funkcionalismu. Samy tyto funkce zůstanou podle nich neobjasněny, nebude-li odkryto jejich místo v třídní struktuře společnosti.

Velmi přínosný je Grušinův článek o struktuře dynamických procesů. Modeluje procesy vzniku prvku, diferenciace prvku, vzniku vazby uvnitř systému, změnu již existujících vazeb, podřízení a přetváření vazby systémem. Je podána typologie struktur. Článek není však sociologický, má tak obecně gnoseologický ráz, že může být aplikován v kterémkoliv vědním oboru.

Podobný ráz má článek Sadovského, rozebírající tendence soudobé vědy k systémové analýze a zajímavým způsobem porovnávající definici systémů u různých autorů. Sám Sadovskij vytýčuje tyto specifické komponenty obsahu pojmu „systém“: 1. množina prvků; 2. existence vazeb mezi nimi; 3. celostní charakter daného útvaru (I, 171 an.). Specifičnost systému je třeba hledat zjišťováním příznaků spojujících všechny prvky dané množiny v jednotný celek.

Maslov uvádí, že modely sociálních jevů mají na rozdíl od formulí mechanických procesů podmíněný ráz. Rozlišuje modely dynamické, strukturální a vzájemných závislostí. Zdůrazňuje hodnotu kovariační analýzy pro sociologické výzkumy.

Řada článků tohoto oddílu je věnována speciálním metodikám výzkumů jednotlivých problémů společenské skutečnosti. Je to článek Starovského o metodice výzkumů prvků růstu obyvatelstva (který je ovšem spíše porovnáním demografických údajů SSSR, různých socialistických i kapitalistických zemí); článek Pisareva o metodice výzkumu životní úrovně pracujících (který má pře-

vážné ekonomický ráz; analyzuje metody srovnání a výpočtu dynamických ukazatelů charakterizujících životní úroveň); článek Smuleviče o metodách určování zdraví obyvatelstva; článek historika Mitrochina o metodologii konkrétních výzkumů v oblasti náboženství.

Speciální stať Němčinova je věnována vztahu mezi sociologií a statistikou. Autor správně ukazuje, že nejrůznější oblasti společenského života, v jejichž rámci působí kvantitativně vyjádřitelné masové procesy, jsou studovány příslušnými statistickými obory, jako např. ekonomickou statistikou, kulturní statistikou a dalšími. Považuje je přitom za složky statistiky, nikoli však již za složky politické ekonomie a jiných společenských věd, jejichž předmětem je podle něho vysloveně kvalitativní stránka příslušných sociálních jevů. Považujeme za adekvátnější hovořit o prolínání vědních disciplín, takže určitě statistické analýzy ekonomických jevů mohou být řazeny současně do základní skupiny ekonomických věd i do průběžné skupiny statistických věd. Za úkol statistické vědy Němčinov považuje oddělit individuální rozdíly, které mají specifický (systematický) charakter, od rozdílů náhodných, a kvalitativně určit specifické rozdíly vlastní individuálním veličinám. Článek se týká využití statistiky ve všech společenských vědách. O sociologii samotné přes svůj název téměř vůbec nepojednává. Řada dalších článků sborníků však dokládá, že i sociologové v SSSR intenzivně studují racionální možnosti a meze uplatnění matematických metod. Karpov — Kočetov — Šubkin dokonce usuzují, že jen stěží lze poukázat na takový sociologický výzkum, při kterém by nemohly být využity kvantifikační metody (II, 425).

Metodologický oddíl vykazuje tři společné rysy:

1. Tendenci k metodickým kombinacím, snahu předcházet jednostrannostem (anketování aj.).

2. Zamýšlení nad vztahem výzkumů a marxistické teorie, snahu předcházet empiristickým jednostrannostem. V souvislosti s tím je třeba uvést, že některým statím lze vytknout nepochopení pro kategorii „empirie“, kterou nezdůvodněně již předmluva ztotožňuje s ilustrativním výběrem faktů k předem známým tezám (I, 7). Empirické je stavěno do protikladu ke konkrétnímu a důsledně se hovoří o konkrétních (nikoliv empirických) výzkumech. Odhlédneme-li od terminologické nejasnosti, vyjadřuje tím ovšem sborník zcela správnou tendenci k nedílné jednotě sociologické teorie a výzkumů sociální skutečnosti.

3. Až na tři články (Francov, Andrejevová-Nikitin, Čangliová) nemají materiály metodologického oddílu vysloveně sociologický charakter. I když lze o vhodnosti jejich publikace právě v tomto sborníku diskuto-

vat, nesporně pozitivním rysem je to, že největší sociologové těsně spolupracují s metodologi — nesociologi, usilují o využití jejich výsledků pro svůj obor. Velmi slibné je zejména osvojování nových matematických a kybernetických metod, modelování atd.

Článek Čangliové o metodologických aspektech výzkumu sociálních problémů práce fakticky uvádí již do bohatého oddílu článků zabývajících se sociologickými otázkami práce a volného času. Tento článek vzájemně odlišuje pojmy: charakter práce, obsah práce a forma práce. Charakter práce vyjadřuje vztahy mezi prací jednotlivce a prací celé společnosti a jeho změna předpokládá změnu vlastnických vztahů. Naproti tomu obsah práce autorka charakterizuje jako strukturu výdajů fyzické a duševní energie při vykonávání pracovních funkcí. Je tedy podmíněn spíše technicky. Je zde vystižena vnitřní dichotomičnost práce a pracovních vztahů. Méně záleží na pojmoslovných a terminologických otázkách, které v souvislosti s tím mohou vznikat a o kterých lze diskutovat. [Ostatně Jeremejev spojuje pojem „charakter práce“ naopak s takovými příznaky, jako je stupeň mechanizace práce a vykonávané výrobní funkce (II, 77)]. Vážné však na dané koncepci je to, že např. problematika alienace je spojována pouze s charakterem práce a že podle ní „odcizení, vlastní nesvobodné práci, je snato revolučním převratem ve vztazích vlastnictví“ (I, 227). Obě stránky práce jsou ve skutečnosti navzájem spjaté těsněji, což se bezpochyby projevuje v tom, že ustavení společenského vlastnictví je pouze prvním počátkem složitého a rozporného dezalienačního procesu v poměru k práci (viz jednotvárná práce na pásu aj.).

Úvod k oddílu o sociálních problémech práce odlišuje dvě skupiny faktorů ovlivňujících člověka v pracovním procesu: Za prvé faktory měnitelné v souladu s potřebami společenského rozvoje (respektování utváření celostní osobnosti při konstruování nové techniky, zlepšení pracovních podmínek a organizace výroby, změna forem vzájemného působení lidí ve výrobním procesu), a za druhé faktory zatím nezměnitelné, jejichž působení však může být značně změkčeno (nekvalifikované druhy práce, nízká úroveň kulturně technického rozvoje člověka atd. (II, 6)).

Pro celkový ráz oddílu je příznačné, že se opírá o svěží, zpravidla metodicky dobře shromážděný materiál z výzkumů a že je zde předložena řada teoretických závěrů založených na analýze tohoto materiálu. Po této stránce je nutno zejména vyzvednout články založené na již u nás známých výzkumech moskevské a leningradské sociologické skupiny³. Z výzkumu gorkovských závodů, provedeného moskevskou skupinou, čerpá celkem osm článků sborníku. Velmi dobrá je sociálně psychologická analýza rysů

³ Věnujeme jim zde méně pozornosti, než by zasluhovaly, a to proto, že jsme o nich již v jejich průběhu informovali v článku *Základní problémy*

sovětských sociologických výzkumů na téma Technika, práce člověk (Filosofický časopis 1964/5).

osobnosti dělníka, spjatých s obsahem práce (Valentinová). Jemně jsou tu vyznačeny rozdíly postojů i návyků u rukodělných pracovníků, představitelů mechanizované práce (se zvláštním přihlédnutím k práci na páse) a automatářů. Autorka dochází k závěru, že „studium další evoluce charakteru a obsahu práce v souvislosti s rozvojem moderní techniky a se vztahem mezi schopnostmi, návyky a se zvláštností jednotlivců a určitými druhy práce má mimořádně velký význam pro určení cest a prostředků uvědomělého formování takových rysů osobnosti, které by podmiňovaly její harmonický celostní rozvoj“ (III, 115). Na umovou pojednává o sociální podmíněnosti emocionálního vztahu k práci.

Z leningradského výzkumu čerpá článek Zdravomyslova a Jadova o souvislosti mezi prací a hodnotovými orientacemi osobnosti. Užívá přesných kvantifikačních postupů, přičemž užité metody jsou přístupné objasněny. Výzkum ukázal toto pořadí hodnotových orientací mladých dělníků: rodina, vzdělání, veřejná činnost, výrobní práce, mzda (II, 203). Pořadí mohlo být podle autorů ovšem ovlivněno — zejména u výrobní práce — nestejnou přísností kritéria výběru do příslušných skupin. Nejvyšší úroveň vztahu k práci (dle kritérií iniciativy a efektivity práce, stupně uspokojenosti prací a stupně pochopení společenského významu práce) měla přirozeně skupina, orientovaná na výrobní práci; následují skupiny orientované na veřejnou činnost a vzdělání. Ti, kteří se orientují na rodinu, vykazují poměrně vysoký stupeň pochopení společenského významu práce.

Článek Ošanina o zvyšování efektivity operátorské práce v automatických systémech obsahuje řadu hlubokých postřehů, má však ryze inženýrsko-psychologický, nikoli sociologický charakter. Gurjanov podává výsledky výzkumů čtenářských, vzdělanostních a jiných duchovních zájmů dělníků.

Jeremejev analyzuje na podkladě výzkumů závislosti mezi technickou tvořivostí a takovými faktory jako obsah práce, úroveň vzdělání, kvalifikace, délka práce a věk dělníka. Výzkumy ukázaly, že nejvyšší počet racionalizátorů je mezi těmi profesionálními skupinami dělníků, jejichž počet se v důsledku technického rozvoje zvyšuje (automatáři, seřizovači, údržbáři). Projevila se zřejmá tendence ke zvýšení účasti dělníků v racionalizaci v podmínkách přechodu od hromadné masové, velkosériové výroby k výrobě malosériové, individuální. Odtud závěr: „Technická tvořivost je stimulována univerzální prací, pohyblivostí výrobních funkcí, a je tlumena úzce členěnými druhy práce“ (II, 87).

Celá řada článků se zabývá problematikou sociologie povolání. V některých z nich jsou cenné postřehy týkající se např. rozporného procesu sblížení profesí v povolání širokého profilu a jejich členění v užší specializace nového charakteru [Aitov (I,

388—389)] o zemědělských mechanizátorech, povolání duševní práce (v článku Rutkjeviče o inteligenci) atd. A. P. Osipov (odlišovat od hlavního redaktora sborníku a autora tří jiných statí, G. V. Osipova!) sleduje vznik profesí širokého profilu, přičemž se poněkud jednostranně domnívá, že „v přítomnosti je třeba za profese širokého profilu považovat všechny profese dělníků, spjatých s komplexně mechanizovanými a automatizovanými výrobními procesy“ (II, 26). Jeremejev má za to, že přechod ke komplexní mechanizaci a automatizaci příkře zesiluje tendenci k absolutnímu i relativnímu zvýšení počtu vysoce kvalifikovaných dělníků na úkor dělníků operačních a pomocných (II, 88).

Svědčí-li o tom nesporné údaje z jednotlivých závodů, nemusí to v úplnosti charakterizovat globální procesy. Jiní autoři vsutku nechápou tento proces tak lineárně. Smirnov v rozboru bohatého statistického materiálu dochází na jedné straně k závěru, že „růst mechanizace je provázen zvyšováním počtu a podílu kvalifikovaných dělníků“, na druhé straně však „stále ještě zůstává značný počet pracovníků těžké, nekvalifikované práce: nakládačů, přidavačů, pomocných dělníků. A jejich počet nejen že se nesnižuje, ale v řadě případů i vzrůstá“ (I, 355). Valentinová na výzkumných materiálech strážlivě konstatuje, že mezi dělníky obsluhujícími automatické stroje a linky je vedle vysoce kvalifikovaných iniciativních operátorů — seřizovačů, vykonávajících tvořivou práci, „i taková část dělníků (převážně ženy s nízkým všeobecným vzděláním a nízkou profesionálně technickou přípravou), kteří vykonávají nejjednodušší funkce pozorování, regulace, podávání a odebrání produkce“ (II, 112).

Rutkjevič z různých aspektů osvětluje proces vzniku (na základě novodobého technického rozvoje, zejména automatizace) vrstvy dělníků — inteligentů, která je doposud málo početná, ale již náleží budoucnost. Odmítá „buržoazní sociologie vytvořenou teorií sociální mobility“ (I, 410) a dokonce tvrdí, že v SSSR jsou před dělníkem otevřeny všechny cesty v té míře, že volba jeho životní dráhy závisí jen na jeho rozhodnutí, že není ničím podmíněna. Z realističtějšího hlediska opravují v jiném sborníku⁴ jeho stanovisko Aganbegjan a Subkin, kteří stavějí problém, jaké vyhlídky na vzdělání mají děti z rodin různého typu, a přímo konstatují, že zatímco v prvních třídách základních škol převažují děti dělníků a rolníků, v prvních ročnících vysokých škol to jsou naopak děti inteligence, úředníků.

Kogan sděluje některé výsledky průzkumu, který ukázal vliv uspokojení člověka povoláním na snížení fluktuace dělnických kádřů v podnicích.

Tři články jsou věnovány výzkumům volného času. Kolpakov a Prudenskij srovnávají údaje o využívání mimopracovní doby v SSSR ve 20. letech a v současnosti.

⁴ *Socialnyje issledovanija*, Nauka, Moskva, 1965, str. 60.

Osipov a Florov z analýzy příslušných údajů získaných gorkovským výzkumem vyvozují závěry o nejméně příznivé struktuře časových snímků administrativních pracovníků (II, 233), o negativní korelaci mezi počtem dětí a vynakládáním času na zvyšování kulturní a profesionální úrovně (II, 237 — škoda, že příslušné statistické údaje nejsou diferencovány pro muže a ženy). Je předložen matematický vzorec vyjadřující využití času. Žuravlev zpracovává výsledky výzkumů volného času pomocí metod variační statistiky.

Zvláštní pozornosti zasluhuje analýza pojmu „sociální skupina“, provedená ve výstižné zkratce v úvodu k oddílu o sociálních skupinách a osobnosti (I, 436). Sociální skupina je zde vymezována jako „skupina lidí, sjednocená společenstvím určitých cílů a zájmů i společným úsilím o jejich dosažení“ a jako taková je považována za prvek sociální struktury určité formace. Společné rysy všech sociálních skupin jsou vyčteny takto:

1. Existují uvnitř jednotného, konkrétně historického systému sociálních vztahů, jsou prvky, plnicími přesně vyznačené funkce.
2. Existují objektivně, nezávisle na vůli svých členů.
3. Jsouce determinovány materiálními podmínkami své existence, determinují ze své strany sociální chování svých členů.
4. Vůči jiným skupinám vystupují jako jednotný celek.
5. Každá sociální skupina má specifické sociálně psychologické rysy, predispozici k určité soustavě hodnot, odražející nejpřesněji její skupinové zájmy.

Úvod vcelku akceptuje odlišení sociální skupiny (ve smyslu makrostrukturálním) od malé („psychologické“) skupiny. Uvádí vymezení malé skupiny jako „souboru určitého počtu lidí, navzájem shodně relativně dlouhodobě působících na základě společných hodnot, bezprostředně ovlivňujících jeden druhého a přitom se vědomě vydělujících z okolí“ (I, 438—439).

Současné se však správně dodává, že sociální nebo „psychologická“ skupina se zřídka vyskytuje v čisté podobě. Buď se ztotožňují (pracovní skupina, malá dílna), anebo se těsně sblíží (členové jedné sociální skupiny společně odpočívají). S odvoláním na nesporné průkazné Makarenkovy pedagogické experimenty se uvádí, že právě taková sociálně psychologická skupina (jinými slovy skupina s optimálním vztahem institucionální a pospolitostní stránky) vykazuje rozhodující vliv na utváření osobnosti.

Oddíl o třídní struktuře sovětské společnosti výrazně dokumentuje procesy překonávání třídních rozdílů. Nechává však stranou otázku o novém charakteru společenské diferenciace, nastupující na místo diferenciace dosavadní, třídní. Předmluva předkládá sociální strukturu SSSR tradičním způsobem: „1. dělnická třída 2. kolchozní rolníci 3. pracující inteligence“ (I, 340), a řadu dalších skupin (úředníky, kvalifikované odborníky, dělníky sovchozů, vědce, umělce atd.)

traktuje jen jako vnitrotřídní vrstvy. Třídní aspekt je tedy považován stále ještě za základní kritérium společenské struktury. Není ani postaven problém, zda již nemají převažující význam spíše rozdíly dané odvětvovou délkou práce (co např. sblížíze rolníky a dělníky v zemědělství proti pracovníkům jiných odvětví), statutem ve vztazích nadřízenosti a podřízenosti (zvláštní postavení řídících pracovníků) atd. Zmínka o tom, že „je třeba vedle toho brát v úvahu i sociální skupiny, které postupně ztrácejí třídní příznaky a jejichž členové jsou současně pracovníky jak fyzické, tak i duševní práce“, (tamtéž) není konkretizována.

Pro socialistickou společnost je příznačné, že spoju s oslabováním strukturální úlohy třídních zájmů vystupují do popředí skupinové zájmy různého druhu (pracovní skupiny závodu, mládeže, žen, různých povolání atd.). Tento centrální problém se zatím nestal středem pozornosti sovětských sociologů. Pojem „skupinového zájmu“ se v celém sborníku vyskytuje jen ojediněle.

Aitov píše na jednom místě (I, 379) o skupinových zájmech, ovšem pouze v tom smyslu, že v budoucnosti specifické skupinové zájmy kolchozníků zmizí. Přesnější by bylo uvést, že se (spolu se zájmy sovchozních dělníků a venkovské inteligence, spjaté se zemědělstvím) přetvoří ve skupinové netřídní zájmy pracovníků zemědělství jakožto specifického hospodářského odvětví.

Pokud někteří autoři na problematiku nového charakteru skupinových zájmů narazili, nechápou přirozenou možnost rozporů mezi skupinovými zájmy navzájem ani mezi skupinovými a celospolečenskými zájmy a tím eliminují danou problematiku vůbec. Dokonce Golubevová a Kuzmin při zpracování svého dobrého výzkumného materiálu podotýkají, že „sblížování mezi dělníky, prohlubování vzájemných vztahů uvnitř výrobních kolektivů, nevytvářejí situaci familiárnosti, nerodí vztahy skupinového spětí na úkor společenských zájmů“ (II, 389). V některých případech tomu tak skutečně může být, běžné jsou však známy i případy opačného rázu. Velká většina pracovních kolektivů však představuje komplexní zájmový útvar, který je v určité míře ve shodě se společnými zájmy, v určité míře se prosazuje „na úkor“ těchto zájmů, anebo dokonce usiluje o změny v tom, co bývá nazýváno celospolečenskými zájmy. Právě tyto rozporné difference dávají smysl sociologickému výzkumnému přístupu. Kdyby zájmových rozporů nebylo, neměla by sociologie co na práci.

Selivanov se přibližuje k problematice multikolektivních vztahů (I, 466 an.). Uказуje, že vztahy v různorodých kolektivech se utvářejí na různých základech a že jeden a týž člověk se chová různě podle toho, v jakém kolektivu v daném okamžiku působí a jakou roli v něm má. Staví problém podmínek přenosu forem chování, které se utvořily v jednom kolektivu, na chování člověka v jiném kolektivu.

Rovněž Olšanskij přihlíží ke skutečnosti, že členové dané sociálně psychologické

skupiny jsou zároveň účastníky jiných skupin, a to v souvislosti s objasňováním rozpornosti skupinového vědomí.

Velkým problémem sborníku je otázka vztahu mezi marxistickou a buržoazní sociologií. Velmi silně převládá tendence ke kriticky věcné polemice. Zvláště zaujme pokus Andrejevové a Nikitina v souvislosti s poukazem na krizi empirické sociologie postavit problém vztahů mezi popisem a explikací v sociologické metodologii a kritizovat takovou explikaci, která se nepřibližuje k poznání podstaty a příčinné podmíněnosti jevů sociálního života. Současně si však autoři neodpustili pohrdavou poznámku o „sociografických“ výzkumech (I, 130), ač je známo, že právě tyto výzkumy v zemích s různým zřízením přinesly množství cenného vědního materiálu, který v mnohém ještě čeká na své teoretické zobecnění vyššího řádu.

Maslov doporučuje některé matematické postupy, vypracované v západní sociologii. V podstatě správně zdůrazňuje, že využití jejich zkušeností musí být kritické, zdá se však, že neobstojí jeho argumentace, která se odvolává na „zásadní rozdílnost objektů studia“ (I, 201) jako na důvod zásadní metodické odlišnosti. Lze uvažovat i takto: Pokud západní sociologové nerespektují antagonističtý třídní charakter své společnosti (jakožto „zásadně rozdílného objektu studia“), vypracovávají bezděčně řadu postupů, které se při své aplikaci na výzkum socialistické společnosti mohou přiblížit podstatě jejich základních procesů spíše než při původní aplikaci na společnost kapitalistickou. Kromě toho, jedny a tytéž metody mohou být někdy použity při srovnatelných výzkumech v zemích obou společenských soustav.

Francov ve svém metodologickém článku v mnohém zdůrazňuje nutnost využití a marxistické interpretace metod vypracovaných v západní sociologii. Pozitivně se vyjadřuje o metodě stanovení funkčních závislostí i o matematické formalizaci získaných údajů (uvádí k tomu Mertonu). V dobře míněné snaze zdůrazňovat zásadní, koncepční protikladnost marxistické a buržoazní sociologie však v jiných případech sahá k povrchní pejorizaci. Tak např. tvrdí, že pro buržoazní sociologii je společenské vědomí sumou individuálních vědomí, což je prý základem pojmu „veřejné mínění“ v ní užívaného (I, 117). Je jisté, že západní sociologie obchází třídní kořeny tvorby veřejného mínění, přitom ovšem právě američtí sociologové konkrétními experimenty prokázali skupinovou podmíněnost těchto procesů. Američtí výzkumníci zdůrazňují, že veřejné mínění je zpravidla rozdělené a že jeho postoje jen velmi složitě a postupně krystalizují. Proto jim rozhodně nelze přisuzovat (jak činí Francov) představu o veřejném mínění jako jednoznačném produktu zpracování lidí

prostředky masové komunikace. Ostatně velmi překvapuje, že Francov považuje „veřejné mínění“ za pojem buržoazní sociologie (I, 117). Jiní autoři mají ovšem odlišný názor. Osipov přikládá studiu veřejného mínění v SSSR velký praktický význam.

Podobná skrytá polemika v poměru k západní sociologii je příznačná i pro probírání mikrosociologické problematiky. Sborník obsahuje výsledky několika zajímavých výzkumů pracovních skupin, které cílevědomě a vcelku úspěšně použily sociometrických technik a přistoupily i k matematickému zpracování. Je to výzkum Valentinové, jenž vychází z dichotomie institucionální a pospolitostní struktury v těchto skupinách. První z nich nazývá autorka oficiální nebo vnější, druhou neoficiální nebo vnitřní strukturou (I, 445). Uplatnění matic při opakovaném výzkumu umožnilo sledovat skupinovou dynamiku⁵.

Za druhé jde o výzkum Golubevové a Kuzmina, kteří srovnávali 19 dělnických brigád s různou úrovní vzájemných vztahů členů. Číselné zpracování ukázalo, že s těmito vztahy pozitivně koreluje úsilí o zvyšování kvalifikace, ukázněnost ($r = 0,86$) aj. Menším metodickým nedostatkem je záměna vztahu k práci s uspokojením danou prací (II, 392 an.). Jde o různé faktory jen zčásti se překrývající. Neuspokojení danou (třeba jednotvárnou, neúměrně namáhavou apod.) prací nemusí nikterak svědčit o nepříznivém vztahu k práci.

Olšanskij podává zprávu o zajímavém a metodicky dobře podloženém výzkumu několika pracovních a studentských skupin. Soustředil se na zjišťování sociálních hodnot v těchto skupinách platných. Zjišťuje sociálně psychologicky podmíněné zvláštnosti orientace různých skupin na určité sociální hodnoty. Výsledná křivka začíná nejvyšším ohodnocením altruistického modelu, nadprůměrné hodnoty mají různé varianty služby společnosti, nejníže jsou egoistické modely (I, 480–481). Velmi záporné je hodnoceno bohatství jako životní cíl. Ukázalo se též, že hodnocení lidí téhož věku z různých skupin se od sebe odlišují více než hodnocení lidí různých věkových skupin, náležejících k jedné skupině. (Taky naše sociometrická měření v pracovních skupinách ukázala značné omezený význam faktorů věku při utváření pospolitostně neformálních vztahů).

Určité, vskutku tvořivé rozvinutí sociometrických metod předkládají také Karpov, Kočetov a Šubkin v článku o aplikaci kvantifikačního hodnocení při výzkumu sociálně psychologických vztahů kolektivu a osobnosti. Stavějí si za úkol vyjádřit v kvantitativní podobě gradace kvalitativních příznaků osobnosti. Podle každé ze sedmi skupin kvalit (intelektuální, pracovní kvality, motivy chování, vztah k životu atd.) bylo zjišťováno, bodováno a graficky vyjadřováno

⁵ Příspěvek do sborníku jen poněkud upravuje článek N. Valentinové, který pod názvem *Vliv kolektivu na zvyšování zájmu o práci* vyšel v Otáz-

kách filosofie, 1964, č. 6, a o němž Sociologický časopis přinese anotaci v č. 6/1966.

19 různých hodnotících informací (osobnost o sobě, osobnost o kolektivu, muži o mužích, ženy o kolektivu apod. kombinace). Ukázalo se, že kolektivní model osobnosti, vybudovaný na základě průměrů vzájemně se křížících hodnocení, očistuje charakteristiky osobnosti od jednostrannosti subjektivních hodnocení (II, 424). Autoři soudí, že podobná bodovací hodnocení mohou být použita při analýze ve statické i v dynamice.

Faktická aplikace sociometrických metod není však provázána jejich výslovným uznáním. Sami Golubevová a Kuzmin a také Olšanskij hovoří o „sociometrických“ sondách a testech v uvozovkách (I, 473, II, 389). Poslední z uvedených autorů, zaujímaje kritické stanovisko vůči základům Morenovy mikrosociologie, se ovšem snaží o materialistickou interpretaci některých jejích empiricky stanovených faktů (I, 477, 521 an.). Maslov, jehož příspěvek má jinak vysokou úroveň, považuje za nutné dokonce před sociometrií varovat: „Dejme tomu, že jsou rozebírány podmínky vytvoření, rozvoje a upevňování soudržného pracovního kolektivu spolu s analýzou konkrétních situací, s vylíčením odporujících antagonistických psychologických faktorů aj. Bylo by neoprávněnou vymyšleností budovat pro takový sociologický výzkum matematický model podle příkladu neblaze proslulé sociometrie“ (I, 199). To by prý byla samoučelná aplikace matematiky pro matematiku. Ve skutečnosti bez takových modelů sotva vystihneme hlubinnou skupinovou dynamiku, bez nich by nemohly být zpracovány ani zmíněné sovětské výzkumy. Citovaná poznámka zaráží tím víc, že se vymyká vysokému pochopení pro matematizaci jak u tohoto, tak i u řady dalších autorů. Maslov sám naznačuje (I, 207 an.) některé matematicky kombinatorické předpoklady sociometrického měření.

Ke sborníku je připojeno několik statí z mezí oblastí sociologie a příbuzných věd. Kromě některých již uvedených sociálně psychologických studií je to stať Aljošinová o změnách v úrovni života dělnických rodin, založená na výzkumných materiálech ekonomického charakteru. Jde o výzkumy v mnohem srovnatelné s výzkumem rodinných rozpočtů periodicky prováděným v naší zemi. Slesarev a Urlanis publikují demografické statí, z nichž druhá představuje dynamicky komparativní analýzu délky života mužů a žen. Z faktů značně rychlejšího prodlužování života u žen než u mužů činí zajímavé závěry o nutnosti pozvednout délku života mužů na úroveň délky života žen, a to též proto, že nedostatek mužských pracovních sil je závažným zdrojem některých ekonomických potíží. Překvapivě navrhuje, aby ochrana mateřství byla doplněna ochrannou otcovství a aby byly zřízeny i mužské poradny.

Tak rozsáhlý sborník nemůže přirozeně obsahovat všechny statí stejně vysoké úrovně. A tak vedle hodnotných programových i metodologických článků figurují téměř bezobsažné články o sociologických výzkumech v praxi ideologické práce a o vztahu mezi

sociologií a politikou. Vedle článku o vlivu pospolitostních vztahů v pracovním kolektivu na zájem o práci, zobečňujícího nejmodernějšími metodami provedený výzkum, nalézáme bezproblémový a plochý článek o vlivu prvotních rolnických kolektivů na utváření osobnosti. Žel, právě čtyři články ze sociologie venkova patří ve sborníku — přes jednotlivé cenné postřehy — k nejslabším. Buď jsou popisné, anebo rozvádějí vcelku již známé věci. Nevidí žádné nové problémy. Není to náhoda. Sociologie venkova je zatím úzkým profilem sovětského sociologického studia. Na tomto úseku jsou sovětské sociologové dodnes nejméně právní mimořádně vysokým nárokům společenské praxe, jejíž rozpory se právě v zemědělství vyhrotily nejcitelněji. Příznačný je článek Todorského — Arbatova, který při porovnání předrevolučního a nynějšího stavu některých společenských vztahů ve venkovském okrese klade důraz na nesporné pozitivní výsledky a obchází vývojové rozpory nového typu.

Články předkládající materiál z výzkumů jsou tematicky rozděleny poněkud nerovnoměrně. Zatímco některé tematické okruhy (sociologie tříd, sociologie práce v průmyslu) jsou zastoupeny významně, jiné (sociologie města, venkova, zemědělství) jsou značně v pozadí, a to kvantitativně i kvalitativně. Obráží to skutečný stav sovětské sociologie, která se i při nezbytné šíři záběru zatím převážnou měrou věnuje výzkumům v průmyslových závodech. Články Pčelinceva a Bočarova — Rabinoviče o rozvoji měst mají charakter zajímavých a podnětných úvah, neopírají se však o konkrétní výzkumný materiál.

V některých statích převládá předvídaní budoucnosti, které se v dostatečné míře neopírá o výzkumy a analýzy současného stavu a reálných historických tendencí (Semjonovův článek o změnách inteligence a úředníků v procesu rozvinuté výstavby komunismu, oba články o vývoji měst).

Ve sborníku se nezdívka projevuje normativisticky reglementující přístup ke společenské skutečnosti. Selivanov např. sice píše o nepřipustnosti reglementovat shora vzájemné vztahy lidí v rodinných kolektivech, ale hned v rozporu s tím dodává, že je nepřipustné přenechávat intimní procesy v rodině živelnosti. Navrhuje organizovat speciální výchovnou práci s hlavami rodin (I, 464).

Polemicky kritické připomínky této recenze nic nemění na tom, že recenzent hodnotí sborník v jeho celku jako přímo vynikající přínos sovětských kolegů k rozvoji marxistické sociologie a k hlubšímu, diferencovanějšímu proniknutí k základům socialistických společenských vztahů. Vědecké principy jejich práce jsou shrnuty v závěru (II, 479 an.): aplikace obecné sociologické teorie marxismu na výzkumy faktů, spojování induktivních a deduktivních metod, vědecká analýza systému faktů, přihlížení k teoretickému i praktickému smyslu výzkumů, pronikání metod exaktních věd do sociologie, obnova sociologického pojmového aparátu z děl Mar-